

2. ԵՂԻԱԶԱՐԳԱՆ

ԵՂՎԱՐԴԻ ՄԵՍ ԵՎ ՓՈՔՐ ՎԱՆՔԵՐԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԻ ՄԳՈՒՍ ԿԱՐԵՎՈՐ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿՆԱՐԿ

ղվարդ գյուղը գտնվում է այժմ-
յան Աշտարակի շրջանում, պատ-
մական Հայաստանի Արարատ-
յան նահանգի Արագածոտն գա-
վառում: Երբեմն նա մտել է նույն նահանգի
նիգ գավառի և որոշ ժամանակ Կոտայք
գավառի կաղմի մեջ: Գյուղը տեղավորված
է մի ընդարձակ, լայնածավալ սարահարթի
վրա, նրա հյուսիսային մասում, որն արևել-
յան կողմից եզերվում է Հրազդանի, իսկ
արևմտյան կողմից Քասախի խորունկ ձո-
րերով: Հյուսիսային կողմից Արայի լեռն է,
իսկ հարավից «Ուլթափալար» լեռնադա-
գաթները:

Տեղում պահպանված քաղմաթիվ և խիստ
արժեքավոր հնոթյան մնացորդները վկա-
յում են, որ Եղվարդը եղել է Հայաստանի
հնագույն և ճշանավոր քնակավայրերից մե-
կը: Մատենագրական աղբյուրներում նշվում
է որպես քաղաքական, գյուղաքաղաք, մեծ
դաստակերտ և նույնիսկ քաղաք: Եղվարդը
առաջին անգամ հիշատակվում է Զ դարում
որպես հայրենիք Մովսես Բ կաթողիկոսի:
Այդ առթիվ Ստեփանոս Տարոնացի և Հով-
հաննես Գրասխանակերտցի պատմիչների
մոտ կարդում ենք.

«Եւ զկնի Տեառն ներսիսի եկաց կաթողի-
կոս Հայոց Տէր Յովհաննէս ի գաւառէ Գա-
րեղենից, ի գեղջէ Սինցեղնոյ, ի վանակա-
նութենէ Քաթլոյ վանից՝ ամս ԺԵ:

Եւ զկնի սորա Տէր Մովսէս ի գաւառէ Արա-
գածոտնէ, ի գեղջէ Եղվարդոյ՝ ամս ԼԶ՝

1 Ստեփանոսի Տարոնացոյ Առաջկան «Պատմութիւն
տիեզերական», Ս. Պետրոսի, 1885 թ., էջ 83:

«Յետ սորա (Հովհաննէս Գարեղենե-
ցուց—Հ. Ե.) ապա զՄովսէս զայրն Աստուծոյ,
որ յԵղվարդ գեղջէ (որ և սենալ և ուսնալ ի
Հայրապետանոցին Սրբոյ), կացուցանեն
յԱթոռ Սրբոյ Գրիգորիս՝

Գրասխանակերտցին տեղեկացնում է
նաև, որ այդ նույն Մովսէսի հայրապետու-
թյան տասներորդ տարում և նրա իսկ հրա-
մանով էր, որ 552 թվականին Դվին քաղա-
քում հրավիրված եկեղեցական ժողովը
որոշում ընդունեց Հայոց առանձին տո-
մար-տարեթիվ սահմանելու մասին՝, Այդ
նույնի մասին պատմում է նաև Ուխտանես
եպիսկոպոս պատմիչը. «Իսկ երանելի Հայ-
րապետն Մովսէս՝ նմանիալ մեծին Մովսէ-
սի նախամարգարէին՝ քաղցր և հեզ առ
ամենեանս: Սա էր ի գաւառէ Արագա-
ծոտնէ, ի գեղջէ Եղվարդոյ: Սա կացեալ
յԱթոռ իւրոյ Հայրապետութեան ամս երե-
սունս ի սորա տասներորդի ամի աթոռա-
կալութեանն՝ ի սորին հրամանէ եղաւ
թուականութիւնս Հայոց թորգոմեան՝ և
պատճէն տոմարի հայ ամսոյս՝

Եղվարդ գյուղի սահմաններում պահ-
պանված հուշարձանների քաղմաթիվ մնա-
ցորդները վկայում են, որ նա որպես բնա-
կավայր գոյութիւն է ունեցել դեռ շատ դա-
րեր առաջ: Այդ նույն Զ դարի վերջերին հիշ-

2 Յովհաննէս կաթողիկոսի Գրասխանակերտցոյ
«Պատմութիւն Հայոց», Քիֆիս, 1912 թ., էջ 85:

3 Նույն աեղում:

4 Ուխտանէս եպիսկոպոս, «Պատմութիւն Հայոց»,
հատված երկրորդ, Վաղարշապատ, 1871 թ., էջ 5—6:

վում է Եղվարդի ավադ ևրեցը՝ Հավիտյան անունով:

Այնուհետև Եղվարդը հիշվում է է դարի սկզբներին՝ հույն-պարսկական պատերազմների կապակցությամբ: Մերեռս պատմիչը տեղեկացնում է, որ հունական զորքը բանակ էր դրել Եղվարդում, իսկ պարսկական զորքը՝ Դվին քաղաքում⁶:

Եղվարդն ավելի բարդավաճեց ու պայծառացավ է դարի երկրորդ կեսում, երբ կառուցվեց Եղվարդի վանքը: Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին, խոսելով Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանի կողմից (որը մարզպան էր դարձել Մավիա ամիրապետի համաձայնությամբ, փոխարինելով իր եղ-

թեան կուսակրոնից ղնա հաստատել ի փրկություն հոգույ իւրոյս⁷:

Այնուհետև Եղվարդը հիշվում է Թ դարում, Մաշտոց կաթողիկոսի կապակցությամբ, որը նույնպես Եղվարդ գյուղաքաղաքից էր: Գրիգոր քահանայի որդին, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է Ստեփանոս Տարոնացի պատմիչը. «Յաւուրս Սմբատայ՝ յՅԽԶ (897) թուականին վախճանի Տէր Գէորգ կաթողիկոս հայոց և փոխանորդէ յԱթոռ Հայրապետութեանն այրն Աստուծոյ Մաշտոց: Սա էր հայրենեօք յԱրագածոտն դատուէ, ի գեղջէ Եղիվարդայս⁷:

Տարոնացու տված տեղեկություններից հետո, ոչ մի հիշատակություն չկա Եղվար-

Եղվարդի մեծ վանքի ԿԱՆՑՈՒՆ ՄԱՍԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՑԱՄԱԸ

րայր Համադասպին), Արուճ ավանում (այժմյան Թալիշ գյուղը Աշտարակի շրջանում) շքնադ եկեղեցի և արքունի պալատ կառուցելու մասին, ավելացնում է, որ «Շինէ նաև նուիրանոց ուխտի կրօնաւորական դասուց, յորում և եկեղեցի պայծառապաճոյճ ի նմա յարդարեալ ըստ յարեւելից կուսէ դաստակերտին մեծի Եղիվարդայ՝ տունն բնակու-

ղի մասին մինչև ԺԲ դարի վերջերս: Թե ինչ վիճակում են եղել ավանն ու վանքը արաբական և սելջուկյան արշավանքների ժամանակաշրջանում, պարզ չէ: Վանքի վրա փորագրված մի արձանագրությունից իմացվում է, որ 1191 թվականին շին ու հաստատ էր վանքը: Ահա այդ արձանագրությունը.

⁶ Դրասխանակերտցի, էջ 90—91.

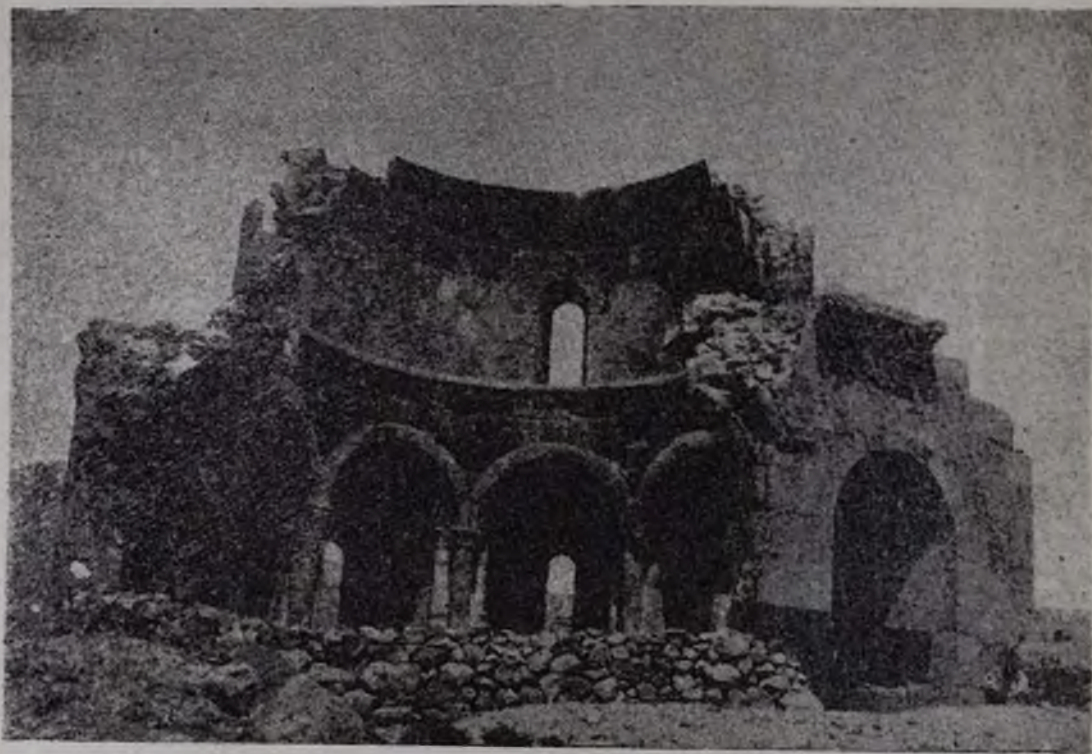
⁷ Աստղիկ, էջ 159—160.

⁸ «Պատմութիւն Վերելոսի նպլիլոսիոսի ի Հերակլես, Թիֆլիս, 1918 թ., էջ 116:

«Այս գիր արձանի է Արտաշէրի՝ օրդի Վարչարա, արդույ Ապլվարդայ, ի քվ. մի: Կա՛ման Աստուծոյ եւ Արտաշէր անարժան ծառայ Քրիստոսի եռու գիւմ գանձագին այգին ի սուրբ տանաւս վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ: Եւ առաջնորդ սորա հաստատեցին ի տարւոյն ժէ աւր ժամ՝ զԺԲ. ինձ և զԵ. Սսին: Երէ օք խափանէ գանձն զՅուդայի առջէ»:

Ապա շուրջ մեկ և մի քառորդ դար տեղեկութիւններ իսպառ քաջակայում են Եղվարդի մասին: 1318 թվականին Եղվարդում գրված մի ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանից իմացվում է, որ Եղվարդ ավանը և Եղվարդի վանքը մեծ շափով տուժել են մոնղոլական արշավանքների առաջին շրջ-

... եկեալ տեսին զքնակութիւն նոցա աւերեալ և կործանեալ. և զաւանս իւրեանց զԵղիվարդ՝ քնակութիւն աւաղակաց. և կամակցութեամբն ամենակալին Աստուծոյ զամենայն զպարտսն հատուցին և վերստին նորոգեցին ըզսայ քաղում տղնութեամբ շարալար վըտանկաւք. մի մի ժողովել զքրտեայսն. քաղում և յուով աշխատութեամբ ծառայութիւն կատարելով մեծափառ տէրանց իւրեանց՝ մեծին Շահինշահի և հոյանդդային, և հեզարար և հնազանդարար շրջէին ընդ նոսայ, մինչև ամենայն դիմաւք հաստատեցին զմեծ միևաստանս՝ զԵղիվարդ, շինել զամենայն քանդիտութիւն այսր ամենայնի Հոգին Սուրբ շարժեաց

ԵՂՎԱՐԴԻ ՄԱՍՑ ՎԱՆՔԻ ԿԱՆՈՒՆ ՄԱՍԻ ՆԵՐՍԻ ՏԵՍԳԻ

չանում՝ քանդվել, ավերվել և ամայացել են և նորից վերականգնվել, ինչպս ասվում է հիշատակարանում: Անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել այդ հիշատակարանի համապատասխան մասը.

«... Արդ, զրեցաւ սայ ի թուարերութեանս Հայկազնան տոմարիս եաթն հարիւր և վաթսու՛ն և եաթն (1318), ի խնդրոյ հրաշափառ և հաւատարիմ ծառայիցն Քրիստոսի՝ պարոն Ազիզպէկին և ամուսնոյ իւրոյ՝ յարոն Վախախին...

ըզնոսայ, և սկսան արդիւնս մեծամեծս մի մի յաւելոյր աստուածատիպ շնորհ ողորմածութեանն և կամք շինութեան գտունս հոգւոյ և մարմնոյ»⁸.

Հենց այդ նույն ժամանակ է, որ վերք նշված Ազիզբեկ և Վախախ ամուսինները ձեռնամուխ են լինում երկրորդ վանքի կառուցմանը Եղվարդում, անվանելով այն Փոքր վանք, որովհետև Գրիգոր Մամիկոն-

⁸ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԺ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950 թ., էջ 130—131:

յան իշխանի կողմից կառուցված վանքը անվանվում է «Մեծ մանաստան Նդիվարդ»։ Այդ նոր վանքի կառուցման մասին խոսվում է մեջ բերված հիշատակարանի շարունակության մեջ հետևյալ ձևով։

«Քաղցրատես և ողորմագութ պարոնէրս մեր Աղիզպէկն և Վախախն սկսան շինել վանս ի կորդոյ՝ ղովստն Սրբոյն Յակոբայ՝ յանուն սուրբ առաքելոցն և ղարդարեցին զնայ մեծամեծ վայելութեամբ, ստացան րազում ալզիս շուրջ զբնակութեամբն ուխտին։ Եւ զհերքս եկեղեցոյն ղարդարեցին քանդակով, նազաշուքեամբ, ձեւացուցին ղպատկեր Ամենափրկչին, և ղմարն իւրոյ Աստուածածնին, և ղառաքելոց, և ղմարդարէից, միջնորդ արարեալ զնոսա առ րարեզութն Աստուած։ Եւ մեծագին զբնանս ազգի ազգի, և մեծագին զղեւտիք ղարդարեցին զնոս և արարին զնա բնակութիւն կուսանաց, և ետուն ղամենայն պէտս զգեցտից և կերակրոց, և ոչ ինչ կարաւոր եղեալ յամենայնէ, զոր ինչ պիտո էր՝ հողեր և մարմնաւոր։ Եւ քարեպաշտ պարոնն Աղիզպէկ և աստուածասէր տիկինն մեր Վախախն՝ ուրախութիւն և ցնծութիւն մեծ արարին րազում գաւառոյ և մեծ մենաստանիս Նդիվարդայ...

Արդ, զրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ձեռամբ մեզսասէր քահանայի՝ Ներսէսի, ի յԱյրարատեան գաւառիս, ի մեծ մենաստանիս Նդիվարդ, ընդ հովանանս Սուրբ Աստուածածնիս, և Սուրբ Գրիգորիս, և Սուրբ Յակոբիս, և այլ միահամուտ սրբոց առաքելոց, հրամանաւ և արդեամբք պարոն Աղիզպէկին և Վախախին, իշխատակ ինքեանց և ծնողաց իւրեանց՝ Աւագ պարոնին և Թամարին, իսկ Ասյանին և Ընդդուքանայ, և գաւազաց իւրեանց...»¹⁰

Աղիզպէկ և Վախախ ամուսինները յեն սահմանափակվում Նդիվարդ ավանը և Մեծ վանքը վերականգնելով ու վերահաստատելով, ինչպես և Փոքր վանքը կառուցելով, այլև ձեռնամուխ են լինում հին ջրանցքի վերականգնմանը, նպատակ ունենալով քնակչութեանը ապահովելու խմելու և ոռոգելու ջրով։

Պատմութեանը հայտնի է, որ դեռ Ուրարտացիների տիրապետութեան ժամանակ հատուկ ջրանցք է փորված եղել Քասախ գետից մինչև Նդիվարդ, որի որոշ մասն անցնելիս է եղել գետնուղով։ Սակայն հետագայում այդ ջրանցքը քայքայվել ու անգործադրելի էր դարձել։ Ահա այդ ջրանցքի վերականգնմանն է, որ ձեռնամուխ են լինում հիշյալ ամուսինները, ինչպես այդ մաս-

սին տեղեկացվում է վերը մեջ բերված հիշատակարանում»¹¹։

Դրանից հետո, շուրջ մեկ դար, ոչ մի տեղեկություն չկա Նդիվարդի մասին։ 1413 թվականին Նդիվարդում ավարտված մի ձեռագրի հիշատակարանում հիշվում է Նդիվարդի վանքի առաջնորդ Սիմեոն րաբունապետի, Այդնույն Սիմեոն առաջնորդի մասին հիշվում է նաև 1414, 1427, 1428, 1444 թվականներին Նդիվարդում գրված հիշատակարաններում։

Այս 1464 թվականին Նդիվարդում գրված մի Մաշտոցի հիշատակարանում Նդիվարդի վանքի առաջնորդ է հիշվում Մանվել արքեպիսկոպոսը. «Արդ, զրեցաւ սա ի դաւառիս Արարադեա, ի գեղաքաղաքիս Նդիվարդ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, և Սուրբ Յակոբիս, և Նշխարհաց սուրբ կուսանաց, և կենսունակ լուսատու սուրբ Նշանիս, յառաջնորդութեան տեղւոյս Տէր Մանուէլ արհեպիսկոպոսի, որդի պարոն Աւագի և թոռ պարոն Աղիզպէկին...

Գրեցաւ ձեռամբ անարհեստ և փծուն գրչի Մաթէոսի, ի թուականութեան մեր ԶԺԳ, ի կաթողիկոսութեան Տէր Զաքարիս, ի յԱթոռ Սուրբ էջմիածնին Վաղարշապատում»¹²։

Այդ նույն Մատթեոս գրիչը 1465 թվականին Նդիվարդում գրում է մի այլ Ավետարան, որի հիշատակարանը հավաստում է. «Եւ արդ, զրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի գաւառս Արարատեան, ի փառաւոր վանքն Նդիվարդայ, ձեռամբ յոգնամեղ և փծուն գրչի Մատթէոսի, ի կաթողիկոսութեան Տեառն Յրոբատակեսի, որ յայսմ ամի նստաւ յԱթոռ Հայրապետութեան... իշխանութեան Զհանչի՝ որդւոյ Ուսուֆի, ի վերակացութեան երկրիս պարոն Վիշելի, ի մեծ թուականիս Հայոց ԶԺԳ...»¹²։

Հիշատակագրական աղբյուրների վկայությամբ Նդիվարդից պարզ երևում է, որ ԺԵ դարը համեմատաբար խաղաղ և անհղծագործ աշխատանքի մի ժամանակաշրջան է եղել Նդիվարդ ավանի և նրա վանքերի պատմության մեջ, մասնավոր Սիմեոն և Մանվել արքեպիսկոպոսների առաջնորդության ժամանակ։

Բազմաթիվ գրիչ-մատենագիրներ իրենց ձեռագիր գրքերը սկսելով մի որևէ վայրում, քաղաքական աննպաստ պայմաններում, թափառել են այլևայլ վայրեր, կյանքից հալածված, իրենց հետ տանելով անավարտ մատյանները, ի վերջո ավարտել են դրանք Նդիվարդի վանքերում։ Այդ մասին որոշակի

¹⁰ Նույն տեղում։

¹¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», երկրորդ մաս (1451—1480), Երևան, 1955 թ., էջ 215։

¹² Նույն տեղում, էջ 232։

և պարզ գաղափար է տալիս 1469 թվականին գրված «Մեկնութիւն Կաթողիկէից Սարգրսի Շնորհալոյ» վերտառութիւնը կրող ձեռագրի հիշատակարանը¹³։

Մինչև ժէ դարի սկիզբները տեղեկութիւնները Նղվարդի մասին իսպառ րացականութիւն

նում է. որ այդ պատերազմի հետևանքով մեծ ավերածութիւններ. կոտորած, ավար և գերեզարութիւն տեղի ունեցավ նաև Ողվարդում¹⁴։

Փոքր վանքի ներսում, մկրտութիւն անվանի հզորին փորագրված մի փոքր արձա-

ՆՂՎԱՐԴԻ ՓՈՔՐ ՎԱՆՔԸ ԶԱՐԱՎ-ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻՑ

նէ. Զաքարիա սարկավազը պատմելով ժէ դարի սկիզբներին, պարսից Շահարաս մեծի ժամանակ տեղի ունեցած թուրք-պարսկական պատերազմների մասին, տեղեկաց-

նագրութիւնից էլ հասկանալի է դառնում, որ վերը նշված թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ մեծ լափով տուժել է

¹³ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժէ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 283։

¹⁴ Զաքարիա սարկավազի «Պատմութիւն», հատ. Ա, Վնդարշապատ, 1820 թ., էջ 85։

նաև այս վանքը, որը 1628 թվականին նորոգել է ոմն Հովսեփ. «Ասւէր նորոգեաց. քվ. 172է»:

Եղվարդ ավանը և վանքը առավել մեծ չափով տուժեցին թուրք-պարսկական 1638 թվականի պատերազմի ժամանակ: Գրիգոր Գարանադեցու վկայությամբ, պարսկական զորքը բանակել էր Եղվարդ գյուղում: Թուրքերը հարձակվում են նրանց վրա, մեծ կոտորած սարքում, չարաչար պարտության մատնելով պարսիկներին: Ապա այրում են Եղվարդի վանքը, մեծ ավերածություններ կատարում Եղվարդում և շրջակա գյուղերում, կողոպտում ու կոտորում դրանց բնակիչներին, մի մասին էլ զերի վարում և շարունակում իրենց արշավանքը Ապարանի վրայով դեպի հարավ Կարին: Շուտապես յնդիվարդոյ դեղչէն չուծալ գնացին, բայց գնդիվարդի վանքն այրեցին, որ զարմանալի շէնք ունէր, որ Երևանու Երկերեսին կու նմանէր: Եւ գնացին աւարաւ և դերութեամբ ի վերայ Ապարանից վերայովն դէպ ի Կարս և ի Վերգրումն, որ լցաւ երկիրն ազադական»¹⁵:

Թուրք-պարսկական այս պատերազմի հետևանքով է, որ քայքայվում է Եղվարդի վանքը և դադարում այնուհետև եպիսկոպոսանիստ հանդիսանալուց:

Ժէ դարի կեսերին Եղվարդը հիշատակվում է ուղղելի ջրի պատճառով եղվարդեցիների և դարաջորանցիների կամ սեփական միջև տեղի ունեցած վեճերի կապակցությամբ, որի ժամանակ Ղարաջորանի տեղի Հապուշ Ղասուլը, որը պարսից Ղաջարների թագավորական տոհմից էր, սպանում է եղվարդեցի Ավափին, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է Ջաքարիա սարկավագ պատմիչը¹⁶:

Նույն Ջաքարիա պատմիչի վկայությամբ, Գողթն գաւառի Շահկերտ գյուղի գյուղացիներ Մայխասը իր դուստր Թամամին բռնությամբ կնութեան է տալիս Նախիջևանի խան Մահմադ-Ղոզա խանի որդի Մուրթուզ-ղուլի խանին, որը Երևանի խանի տեղապահ էր: Երբ Թամամին բերում են Երևան, նա գիշերը իրեն խանի պալատից ցած է դրում Հրազդանի ձորը և դադտագողի դնում ու պատըսպարվում է Եղվարդում: Սակայն գյուղացիներ Սահակի կողմից բռնվում և խեղդամահ է արվում: Ապա գյուղի Մկրտիչ անուն

կրեցը նրա դին թաղում է Փոքր վանքի հարավային կողմում, 1691 թվականին¹⁷:

Ժէ դարի սկիզբներին Եղվարդի վանքի առաջնորդ է հիշվում Կիրակոս վարդապետ Եղվարդեցին, որին հայոց Ալեքսանդր կաթողիկոսը եպիսկոպոս է ձեռնադրում 1708 թվականին, չնայած այն բանի, որ Եղվարդը դեռ նախորդ դարի կեսերից դադարել էր եպիսկոպոսանիստ վայր լինելուց¹⁸:

Պատմական աղբյուրների տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ Եղվարդը ռազմական ընդհանուր թափարակում է հանդիսացել թուրք-պարսկական հսկա զորարանակների միջև նաև ժէ դարի առաջին կեսում: Այդ ժամանակաշրջանի առաջին ճակատամարտը թուրք-պարսկական բանակների միջև տեղի է ունեցել 1725 թվականին, մարտ ամսին, որի ժամանակ պարսկական բանակը մեծ պարտություն է կրում, տալով տասնյակ հազարավոր սպանվածներ միայն:

Հաջորդ ճակատամարտը տեղի է ունենում 1735 թվականին, ուր փառավոր հաղթանակ են տանում պարսիկները: Պատերազմական գործողությունները սկսվում են հունիսի 8-ին, նախ Եղվարդին մոտիկ դուռվող Մուրադ-Քափա կոչվող բլուրի սահմաններում, որի վրա իր արքայական վրանն էր խփել պարսից Նադիր-Շահ թագավորը, ապա հետզհետե ծավալվելով, ընդգրկում է մի հսկայածավալ տարածություն՝ Հրազդան գետից մինչև Ախուրյան գետը: Թուրքական բանակը ծանր պարտություն է կրում, տալով ավելի քան 40 000 միայն սպանվածներ, սպանվում է նաև բանակի գլխավոր հրամանատար Քյուփրուլու Արդուլա փաշան:

Արբահամ Կրեւտացի կաթողիկոսը, որն ականատես է եղել 1735 թվականի թուրք-պարսկական պատերազմին, նկարագրում է Եղվարդի մոտ տեղի ունեցած այդ ճակատամարտը¹⁹:

Թուրք-պարսկական այդ պատերազմները աղետալի հետևանքներ ունեցան Եղվարդի համար: 1735 թվականին Եղվարդի մոտ տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտի հետեւանքով, ավերվում ու ամայանում է նաև Եղվարդի վանքը, դադարելով այնուհետև որպես մենաստան դոյութլուն ունենալուց:

Ավելի ուշ վանքի ավերակներին մոտիկ փոքրիկ գյուղ է հիմնադրվում: Եվ որովհետև ամեն տարի վանքի ավերակների մեջ անհամար ազնավեհիք բույն էին դնում, ձու

¹⁵ Գրիգոր վարդապետի Նամակնցոյ կամ Դաւանդեցոյ «Ժամանակագրութիւն», Երուսղէմ, 1915 թ., էջ 379:

¹⁶ Ջաքարիա սարկավագի «Պատմութիւն», հատ. Բ, Վաղարշապատ, 1870 թ., էջ 116—117:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 128—129:

¹⁸ Հ. Ղ. Ալիյան, «Այրարատ», Վենետիկ, 1890 թ., էջ 109:

¹⁹ Արբահամ կաթողիկոսի Կրեւտացոյ «Պատմութիւն անցիցն իւրոյ և Նադիր-Շահին Պարսից», Վաղարշապատ, 1870 թ., էջ 18—19:

ածում և ձագեր հանում, ուստի գյուղի բնակիչները, ինչպես վանքը, այնպես էլ իրենց հիմնադրած նոր գյուղը կոչում են Ղարզա (աղռավի) վանք:

Մատենադարանի աղբյուրներում չի նշվում այն մասին, թե Եղվարդի վանքը, բազմաթիվ այլ վանքերի ձևով, ունեցել է իր հատուկ հոգևոր դպրոցը: Սակայն հիշատակագրական աղբյուրներից պարզ երևում է, որ Եղվարդի վանքում, ամենօրյա եկեղեցական արարողություններին և ծիսակատարություններին զուգընթաց, մեծ և բեղմնավոր աշխատանքներ են տարվել նաև գրա-

ջոր ցանկացող եղեալ յայս հոգիարուխ Սուրբ Աւետարանիս ոմն քրիստոսասէր քահանա Մատթէոս անուն, բազում ջանիք և աշխատութեամբ, ծախեալ զամենայն ինչս իւր և զնեալ զՍուրբ Աւետարանս՝ յիշատակ հոգոյ իւրոյ...²⁰,

«... Արդ, եղև աւարտ գրչութեան սորա ի գեղաքաղաք Եղիվարդ, ի կաթողիկոսութեան Տեառն Գրիգորի, ի թվ. Հայոց ԶԺԵ. (1468), ի ղանութեան Զհանշահին, ի խնդրոյ Մատթէոս քահանայի...»²¹,

Թի հ՛րր է սկիզբ առիլ գրչության զործր Եղվարդի վանքում, հայտնի չէ ստույգ կեր-

ԵՂՎԱՐԴԻ ԳՅՈՒՄԼԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎՍԻՐՏՔԻՆ

դրության և ուսումնա-կրթական գործերի ուղղությամբ: Բազմաթիվ ձեռագրեր գրվել են Եղվարդի վանքում: Բացի ինքնուրույն գրչագրությունից, կատարվել է նաև այլ վայրերում գրված գրչագրերի նվիրատվություն Եղվարդի վանքին: Այդ մասին են վկայում 1466 և 1468 թվականներին գրված Ավետարանների հիշատակարանները, որոնց համապատասխան հատվածները մեջ ենք բերում ստորև.

«... Արդ, եղև սկիզբն և աւարտ գրչութեան սորա ի գեղաքաղաքն Եղիվարդ, ի կաթողիկոսութեան Տեառն Գրիգորի, ի թվ. Հայոց ԶԺԵ. (1466), ի ղանութեան Զհանշահին,

պով. 1427 թվականին Մեծոփա վանքում գրված «Մեկնութիւն Աւետարանին Ղուկասու՝ Սարգսի Կունտի» վերտառությունը կրող ձեռագրի հիշատակարանում ասվում է, որ այն ընդօրինակված է 230 տարի առաջ Եղվարդի վանքում գրված օրինակից, որն իր հերթին ընդօրինակված է եղել առաջին ձեռագիր օրինակից²².

Հիշատակարանում ցույց է տրվում ոչ միայն ձեռագրի գրչության ժամանակը՝

²⁰ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երկրորդ մաս, էջ 244,

²¹ Նույն տեղում, էջ 272,

²² Նույն տեղում, առաջին մաս, էջ 350—360,

1427 թվականից 230 առաջ, այսինքն 1197 թվականին, այլև նշվում են նրանց զորիները՝ Դավիթը և ներսենը, որոնք Սարգիս վարդապետի աշակերտներն էին, Պարզ է, որ այդ ժամանակ, ԺԲ դարի վերջերին, եղվարդի վանքում զբաղվում էին ոչ միայն դրշադրությամբ, այլև կազմակերպված էր ուսուցման գործը, կային ուսուցիչներ և աշակերտներ, հետևապես գոյություն ունեւր և դպրոցը:

Հետագա դարերում հիշատակվում են ներսեն քահանայն՝ 1318 թվականին զբաղած հիշատակարանում. Հովհաննես Եղեկացին՝ 1413 թվականին զբաղած ձեռագրի հիշատակարանում. Մատթեոս արեղան՝ 1465, 1469 թվականներին զբաղած ձեռագրերի հիշատակարաններում և ուրիշները:

Եղվարդի վանքի ուսուցիչներից, բացի վերը հիշված Սարգիս վարդապետից, հիշատակությամբ արժանի են նաև Մանվել հայկակոպոսը և Սիմեոն րաբունապետը: Մի շարք հիշատակարաններում շատ զովեստով

է խոսվում Սիմեոնի մասին, որպես մեծ գիտունի և ուսուցչապետի²³:

Առանձնապես հետաքրքիր և ուշագրավ է 1444 թվականին զբաղած Հայսմավուրքի հիշատակարանը, որ զովեստով խոսվում է Սիմեոնի մասին և ուր նշվում են Եղվարդի վանքում ուսումնասիրվող առարկաները. «... Բազում կրօնաւորս և աշակերտեալ մանկունս Եկեղեցւոյ ժողովեալ յուսացանել զՀինն և զՆոր մատեան Աստուծաշունչ Գրոց, զսուրբ և զարտաքին փիլիսոփայութիւն՝ ամս տասն»²⁴:

Հիշատակագիրը Սիմեոնին անվանում է «մեծ վարժապետ Հայոց»։ Դա ինքնին վկայում է ոչ միայն հատուկ դպրոցի գոյության մասին Եղվարդի վանքում, այլև այդ դպրոցի մեծության ու հռչակի մասին:

Այդ Սիմեոն վարդապետը հետո իբրև ուխտավոր գնում է Երուսաղեմ և վերադառնում Այրի վանք, ապա հաստատվում Ջաղավանքում: Վախճանվում է 1428 թվականին:

Բ. ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱՆՔԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՆՈՒԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Եղվարդի Մեծ վանքը. — Գտնվում է գյուղից երեք կիլոմետրաչափ դեպի հյուսիս-արևելք, Արայի լեռան ստորոտներում: Բաղկացած է միայն մի եկեղեցուց, որն արձանագրությունների մեջ կոչվում է Ս. Զորավար, իսկ հիշատակարաններում՝ Ս. Թևոդորոս: Այդպես օրինակ, Մաշտոց կաթողիկոսի վարքի մասին նրա աշակերտ Ստեփանոսը 894 թվականին գրել է, թե նա էր «ի ժառանգաւորաց մենաստանին՝ որ անուամբ Սրբոյն Թէոդորոսի էր. և ի զօրանալ ընտկալութեանն տաճկաց ի վերայ Գաւառին (յորում էր Եղվարդն), ելեալ հայր նորա ի տիս մանկութեան և գնաց քնակեցաւ պանդխտութեամբ ի դաւառին Սոգից»²⁵, Մի ուրիշ հիշատակարանում, գրված 1427 թվականին Մեծոփա վանքում ասվում է. «Եւ արինակն դրեալ էր ի սուրբ Եղվարդու, ի գուռն Սրբոյ Թէոդորոսի»²⁶:

Եկեղեցու կառուցման ճիշտ տարեթիվը հայտնի չէ. պատմական աղբյուրների վկայությամբ այն կառուցել է Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանը: Վարդան վարդապետը տեղեկացնում է, որ Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանը, Անաստասի կաթողիկոսության ժամանակ, կառուցում է Արուճի կաթողիկեն և Եղվարդի վանքը:

«Վախճանեալ ներսիսի մեծի պատրիարքի, թաղի յիւրում ձեռակերտին, և առնուղթոռ Անաստաս, սնենեկապետն ներսիսի,

որ էր լկկոռոյ, որ նորին հրամանաւ շինէր զՍուրբ Գրիգորն, մինչ էր նա ի Տայս, Յաւուրս սորա շինեաց Գրիգոր Մամիկոնեան զկաթողիկէն Արճոյ, և զվանքն Եղվարդայ»²⁷:

Սեբեոս պատմիչի վկայությամբ, Անաստասը հայոց կաթողիկոս է դառնում 120 (671) թվականին, «իսկ ներսիսի կացեալ ամս տաս, յաջորդէ զԱթոռն Անաստաս ի 120 թուին, որ էր սնենեկապետ ներսիսի, ի գաւառնն Մասեաց ոտոյ, ի գեղջէ Ակոռոյ»²⁸:

Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչն էլ իր հերթին տեղեկացնում է, որ Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանը Արուճի տաճարը կառուցում է Անաստասի կաթողիկոսության հինգերորդ տարում, այսինքն 125 (676) թվականին²⁹:

Ուրեմն Գրիգոր Մամիկոնյանը Եղվարդի վանքը կառուցած պետք է լինի 676 թվականից հետո: Եվ որովհետև Գրիգոր Մամիկոնյանը Հայաստանի կառավարիչ է եղել մինչև իր մահը, 682 թվականը, ապա դրանից պարզ է դառնում, որ Եղվարդի վանքը պետք է կառուցված լինի 676—682 թվականների ժամանակամիջոցում:

²³ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԵ դարի լայնրեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», առաջին մաս, էջ 134:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 560—561:

²⁷ «Հայագրումն պատմութեան վաղիցայն վարդապետի յուսարանեայ, Վենետիկ, 1862 թ., էջ 70:

²⁸ Սեբեոս, էջ 285:

²⁹ «Պատմութիւն Դայոց արարեալ Կիրակոսի վաղապետի Գանձակեցոյ, Ռիֆլիս. 1909 թ., էջ 66:

²⁵ Զ. Ղ. Ալիշան, «Արարատ», էջ 199:

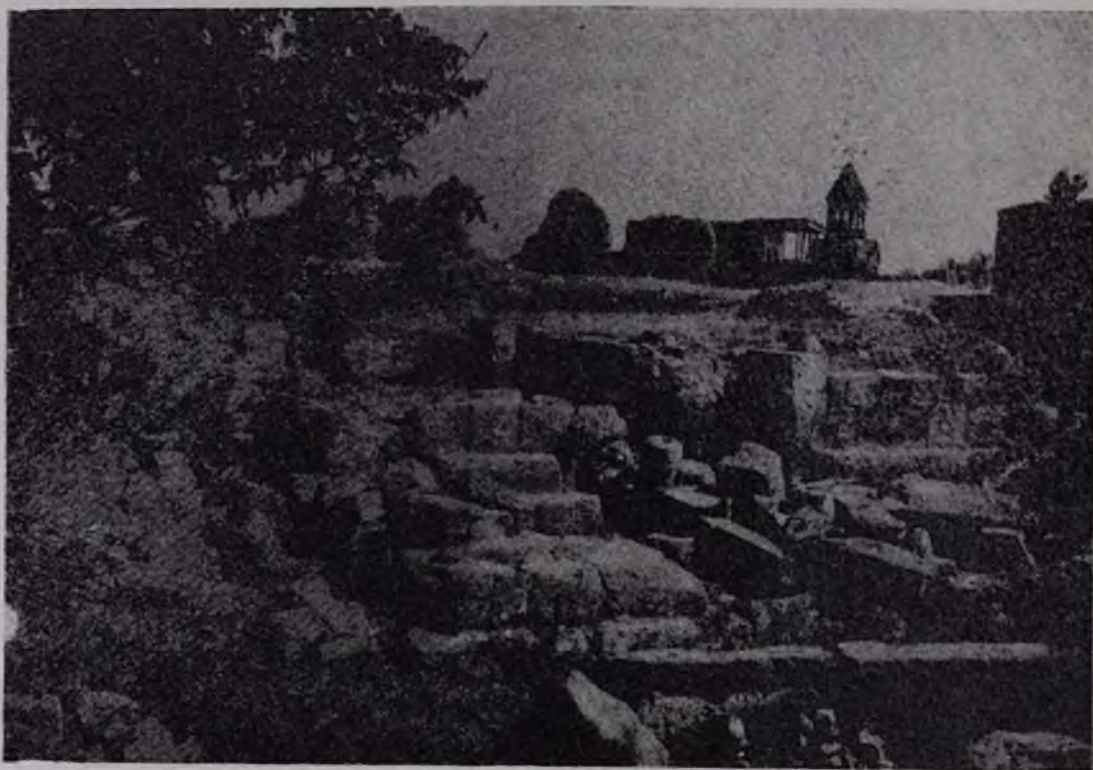
²⁶ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 360:

Եղվարդի Մեծ վանքը կամ Ս. Զորավար. Ս. Թեոդորոս կոչվող եկեղեցին կենտրոնա-գմբեթ ձևի մի կառուցվածք է, որի հատակագիծը ընդհանուր առմամբ կլոր է, ներսից վարդաձև-աբսիդային՝ ութ կիսակլոր արսիդներով, իսկ արտաքուստ դրանց համապատասխան ութակող: Պե-պի արևելք, արևմուտք, հյուսիս և հա-րավ դարձած կողերի մեջ բացվում են մեկական մեծ լուսամուտ՝ կամարակապ գաղաթով և քանդակազարդ պսակներով. իսկ մյուս շորս կողերի մեջ փորված են կա-մարակապ գաղաթով շատ մեծ խորշեր:

րարծրությամբ: Բնորոշ է այն, որ այդ ար-սիդի եզրերի կիսասյուների խարխուխները դրված են բեմի վրա:

Գմբեթը, որից պահպանվել է թմբուկի հյուսիսային մասը և մասամբ արևելյան ու արևմտյան մասերը, ութակող է՝ եկեղեցու արտաքին կողերին համապատասխան և ան-միջապես հենվում է ներսի արսիդների կոն-խերը եզերող կամարների վրա, ուստի ան-համեմատ լայնանիստ է: Գմբեթի վեղարը ամբողջովին քանդված լինելու պատճառով, նրա իսկական ձևը որոշ չէ:

Հուշարձանը ավերակ վիճակում է՝ քանդ-

ԵՂՎԱՐԴ ԳՅՈՒՂԻ ՄԻԱՆԱՎ ԲԱԶԻԼԻԿԱՏԻՊ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԱՍՑՈՐԴՆԵՐԸ

Աբսիդների միացման եզրերից ձգվում են կիսասյուներ՝ ամբողջական քարերից կազ-մված քներով, խարխուխներով ու խոյակ-ներով, կիսասյուների քները զլանաձև են, խարխուխները ստորին մասում քառակուսի, վերին մասը զնդաձև՝ ծայրերից քիչ սեղմ-ված ձևով: Խոյակները հատվածքում նույն-պես քառակուսաձև են, իսկ կողերը պայ-տաձև: Կիսասյուները միանում են աղեղ-նավոր կամարներով, որոնք եզերում են ար-սիդների կոնխերը:

Ամենաարևելյան արսիդը համեմատաբար մեծ է, ուր տեղադրված է բեմը՝ մեկ միտր

ված է հարավային մասը երեք արսիդնե-րով. պահպանվել են մյուս երեք կողերի պատերը հիմք արսիդներով: Պահպանված մասերը շարված են գուրջ գույնի մաքուր տաշված քարերով, կրաշաղախի միացու-թյամբ: Քիվերը պատած են զամբյուղահյուս, շղթայաձև, խաղողի տերևաձև զարդաքան-դակներով: Ներսից ծեփված է եղել կրաշա-ղախով, որը մեծ մասամբ թափված է, պահպանված մասերի վրա նկատելի են որմանկարների և ներկագիր արձանագրու-թյունների հետքեր: Պատերի վրա նկատելի են Ա. Թ. Ժ. տառերի ձևով նշաններ, որոնք

հավանաբար կառուցող վարպետների նշանները լինելու են:

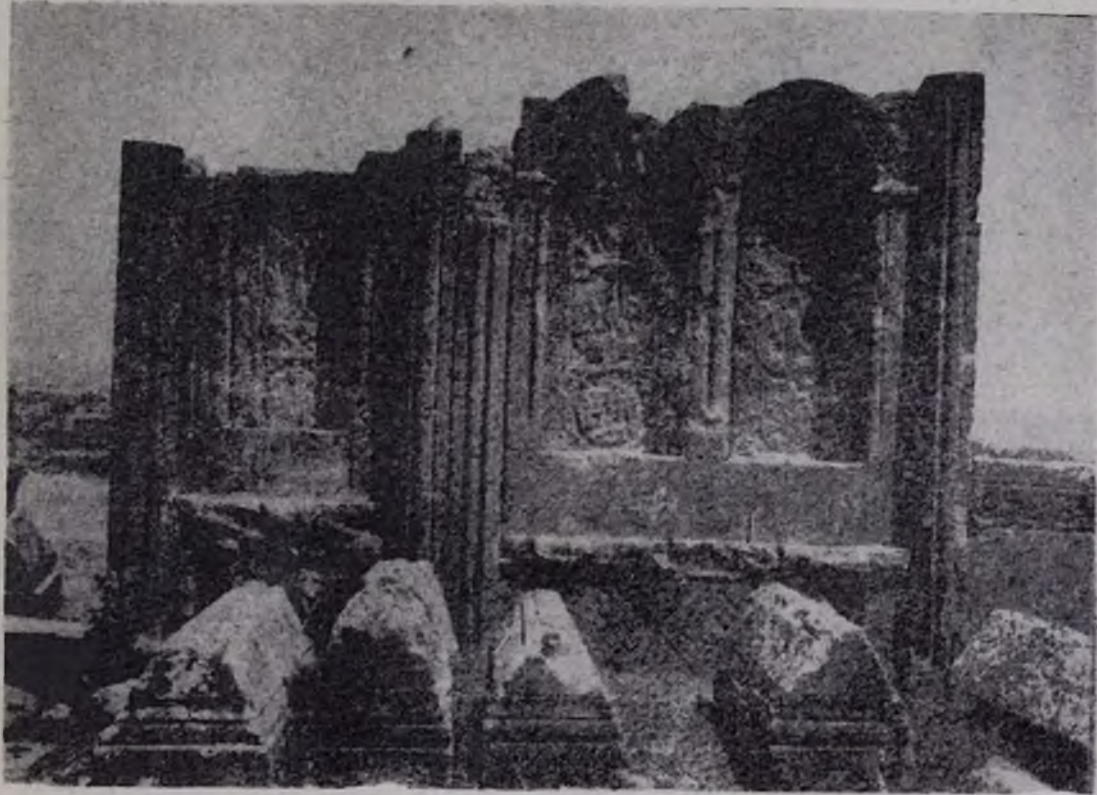
Արտաքուստ, արեմտյան մուտքի երկու կողմերում, պատերի վրա նկատելի են պատի հետքերը և կրաշաղախի մնացորդներ, որոնք ենթադրելի են տալիս, թե հետադաշում այդ մուտքի առջևում կառուցվել է սրահ կամ ժամատուն: Հավանական է, որ այդ սրահ-ժամատունը կառուցված լինի նրա ընդհանուր վերանորոգման ժամանակ 1318 թվականին, ինչպես այդ մասին մանրամասն տեղեկացնում է վերը մեջ բերված հիշատակարանը:

2. Գեղեզմանատունը. — Գտնվում է վանքի արեմտյան կողմում, հիսուն մետրաչափ

կիսավեր վիճակում: Ինչպես այդ մատուռն, այնպես էլ մահարձանների կառուցման ու մշակման ձևերը բնորոշ են ԺԳ—ԺԴ դարերին:

3. Հին բնակատեղին տարածվում է եկեղեցու շուրջը, ուր շենքերի հիմնապատերն են պահպանվել՝ ոմանք քարուկիր, ոմանք էլ առանց շաղախի շարվածքով: Շենքերից ոմանք շատ մեծ են՝ սրահի ձևով:

4. Փոքր վանքը. — Գտնվում է գյուղի մեջ: Սա նույնպես քաղկացած է մի եկեղեցուց, որը ձևագրերի հիշատակարաններում կոչվում է Ս. Աստվածածին, Ս. Հակոբ, Ս. Նշան, Ս. Աղաքելոց, Ս. Կուսանաց և Ս. Գրիգոր անուններով: Եկեղեցու ստորին հարկի արև-

ԵՂՎԱՐԻ ԳԳՈՒԼԻ ՄԵՆ ԳԵՐԵՋՈՒԱՆՈՒՄԻ ՄԱՆԱԲԱՆՆԵՐԻ

հեռու Գերեզմանաքարերի մի մասը անմշակ է՝ ընական սալերի ձևով: մնացած մասը մշակված է դանադան ձևերով: Գերեզմանատանը կան քաղմաթիվ մահարձաններ, որոնց պատվանդանի մասերն են պահպանվել կիսավեր վիճակում, իսկ խաչքարերը վայր են ընկել ու չարդոտվել մանր կտորների: Հին գերեզմանաքարերը թաղված են գետնի մեջ, մյուսները տեղահան են հղած: Գերեզմանոցում կա մի փոքրիկ սովորական մատուռ:

մուտյան պատի վրա, մուտքից հարավ փորագրված արձանագրություներ նույնպես հաստատում է, որ եկեղեցին կոչվել է առաքյալների անունով. «Յիշեցէ՛ գմիարան սուրբ առաքեղոցն»: Նույն մուտքի հյուսիսային կողմում փորագրված արձանագրությունից էլ իմացվում է, որ եկեղեցին կամ վանքը կոչվելիս է եղել նաև Ս. Աստվածածին. «Շնորհիւն Աստուծոյ ևս, ու Սարգիս միարա[նեցա]՝ սուրբ ուխտիս] և տւի[

տաղիւնս ի յԱլ ստաւածածիւն և սպ[աստաւաբնս
խոստաց[աւն : Բ: աւա պատաւաբ] : Ա:
Սաբգսի : Ա: Խորիշա[ն]...»:

Այդ եկեղեցու կառուցման մասին ունենք
և՛ վիժագրական և՛ մատենագրական տեղե-
կութիւններ, 1318 թվականին գրված ձե-
ռագրի հիշատակարանում, որը մեջ ենք բե-
րել վերևում, ասվում է, որ Աղիգրեկ և Վա-
խախ ամուսինները հիմքից թի կորդոյա կա-
ռուցում են Ս. Աստվածածնի կամ Ս. Հակո-
բի վանքը, եկեղեցու մուտքի վերևում փո-
րագրված է. «ԹՎ. 22 (1321) շինեցաւ եկե-
ղեցիս», իսկ նույնի գմբեթի ներսում ներ-
կագրով գրված է՝ «Ի ԹՎԻԸ 22Է (1328) շի-
նեցաւ: Այսպիսով ստացվում է, որ նրա
հիմնադրումը տեղի է ունեցել 1318 թվակա-
նին և ամբողջ շինքի շինարարութիւնը ա-
վարտվել է 1328 թվականին:

Եկեղեցին կենտրոնազմբեթ ձևի եռահարկ
մի կառուցվածք է, որի ստորին հարկի հա-
տակագիծը արտաքուստ ուղիղ քառակուսի
է, ներսից խաչաձև՝ ուղղանկյուն խաչքներով:
Արևելյան խաչքն աբսիդային է, ուր տե-
ղադրված է բարձր, խիստ ներս շեշտված
բեմը: Աբսիդի երկու կողքերին կան սովո-
րական ձևով կառուցված խորաններ, որոնց
մուտքերը բացվում են աբսիդի մեջ՝ իրար
դիմաց: Միակ մուտքը արևմտյան կողմից
է՝ գեղեցիկ պարակալով և ճակատակալ մեծ
քարով: Յուրաքանչյուր պատի մեջ բաց-
վում է մեկական փոքր, կամարակապ գա-
գաթով լուսամուտ:

Երկրորդ հարկի հատակագիծը խաչաձև
է՝ ուղղանկյուն խաչքներով: Ներսից, խաչ-
քների միացման անկյուններից ձգվում են
գլանաձև բեմեր, խորխոսներ ու խոյակներ
ունեցող կիսասյուներ, որոնք միանալով
կամարներով՝ իրենց վրա են կրում սյունա-
զարդ գմբեթը: Դուռն արևմտյան կողմից է՝
գեղեցկազարդ պարակալով, ուր բարձրա-
նալիս են եղել փայտյա շարժական սան-
դուղքով: Երկրորդ հարկի արևելյան, հարա-
վային և հյուսիսային պատերի մեջ բաց-
վում են փոքրիկ լուսամուտներ: Հարավա-
յին պատի լուսամուտը զույգ է՝ բաժանված
միջնասյունով:

Եկեղեցու գմբեթը հետագայում ծառայել
է որպես զանգակատուն, ինչպես այդ երե-
վում է սենեկնութին կաթողիկէից թղթոց
նարգսի Շնորհալոյս վերտառութիւնը
կրող ձեռագրի հիշատակարանից, որը մեջ
ենք բերում ստորև:

«Ի հայրապետութեան Էջմիածնի Տէր
Ռստակիսի (1465—1473) և իշխանութեան
Զհանշի (1437—1467), ի գաւառին Արարա-
տեան, ի գիւղաքաղաքն Նոյնվարդ, որ կայ
առ ոտս հարաւտ (Արայի լեռին), ընդ հովա-
նեաւ սուրբ և կմբեթային և խարսխայատակ

և հաստակառոյց վիմօք շինեալ սուրբ զան-
կակատունս, որ յանուն սուրբ կուսանաց և
աստուածընկալ լուսատու սուրբ Նշանիս,
յառաջնորդութեան վանիցս նմին Տէր Մա-
նուէլի և եղբօրն՝ Բեշքենի»³⁰:

Հուշարձանը շքեղորեն զարդարված է
տարբեր ձևերի քանդակներով և զանազան
կենդանիների ու թռչունների բարձրաքան-
դակներով, որոնք ճարտարապետ Թ. Թորա-
մանյանի ասելով՝ «Հայաստանի 13 և 14
դարերի արվեստագետներին և ճարտարա-
պետներին մեծ պատիվ կերեր»³¹, Ամրողշ
շենքը շարված է կարմրագույն տուֆի սրբ-
բառաշ քարերով, կրաշաղախի միացու-
թյամբ: Արևմտյան կողմում, կից, ի դարի
սկզբներին սկսել են կառուցել նոր եկեղեցի,
որը սակայն մնացել է անավարտ:

5. Կաթողիկէ եկեղեցին.— Դստնվում է
գյուղի մեջ, Շենքի կանգուն մնացած մա-
սերը և տեղում պահպանված բեկորները
ցույց են տալիս, որ նա հայկական ճար-
տարապետութեան հիանալի և անզուգական
կոթողներից մեկն է եղել: Կառուցել է Մով-
սես Նովարդեցի կաթողիկոսը 541—566 թվա-
կանների ժամանակամիջոցում: Ծուռնավ
բազիլիկ տիպի խոշոր կառուցվածք է: Ներ-
սում պահպանվել են երկու շարք չորսական
մույթների հիմնամասերը և դրանց հանդեպ
հարավային և հյուսիսային պատերին կից
ձգվող ուղղանկյուն որմնամույթները: Արևել-
յան կողմից ունի դուռն շեշտված աբսիդ՝
ներսից կիսակլոր, արտաքուստ հնգակող:
Աբսիդի երկու կողմերում կան մի-մի խո-
րան, արևելյան կողմից ընդհանուր բաց-
վածքով՝ սրահի նմանութեամբ, իսկ արևել-
յան կողմից՝ կիսակլոր փոքրիկ աբսիդներ:

Ունի 7 հատ մուտքեր, որոնցից երեքական
հատ բացվում են հարավային և հյուսիսա-
յին պատերից և մեկ հատ էլ արևմտյան
պատից: Ավերակ վիճակում է՝ քանդված
են ծածկը, պատերի վերի մասերը, արևել-
յան աբսիդը և մույթները: պահպանվել են
պատերի ստորին մասերը մինչև երկու մետր
քարձրութեամբ:

Պատերն արտաքուստ շրջափակել է խո-
շոր տառերով փորագրված կառուցողական
արձանագրութիւնը, որից առանձին, ան-
նշան կտորներ են պահպանվել: Պատերի
պահպանված մասերը շարված են սև ու
կարմիր գույնի խոշոր քարերով՝ կրաշաղա-
խի միացութեամբ:

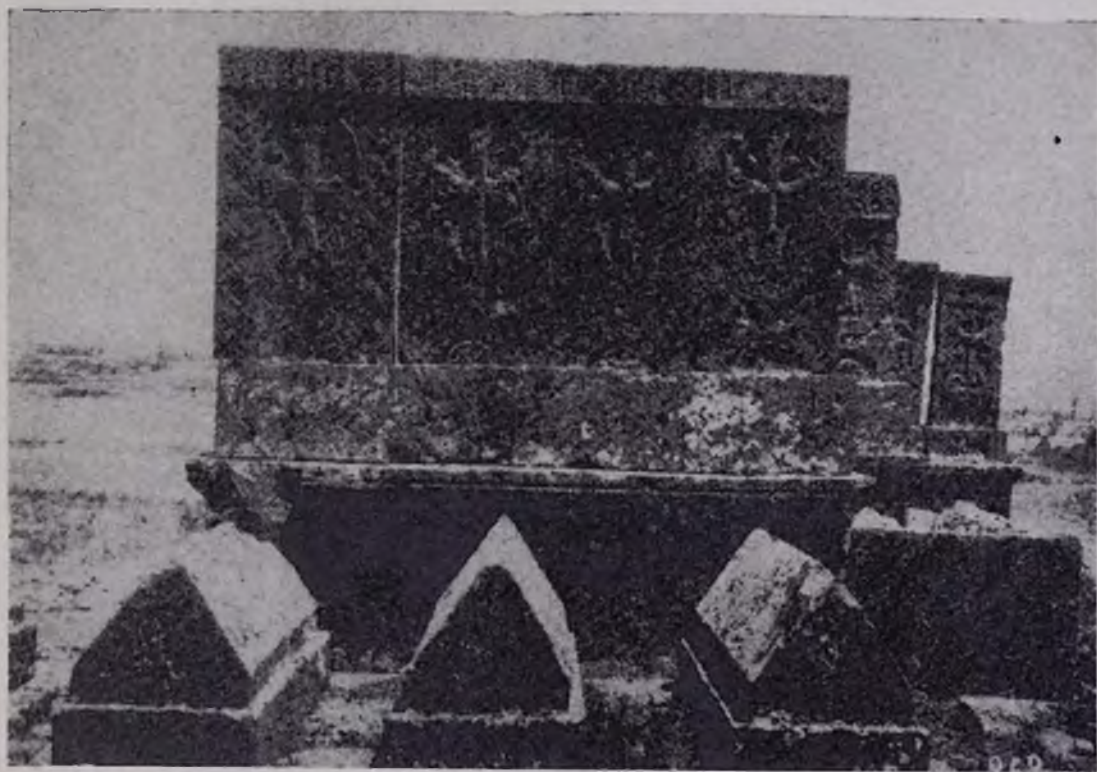
30 Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերեն ձեռագրե-
րի հիշատակարաններ», Երկրորդ մաս, Երևան,
1955 թ., էջ 232—233:

31 Թորոս Թորամանյան, «Նյութեր հայկական ճար-
տարապետութեան պատմության», հատ. երկրորդ,
Երևան, 1948 թ., էջ 127:

8. Լիկեղեցի. — Նույնպես գտնվում է գյուղի մեջ, Կաթողիկե եկեղեցուն մոտիկ՝ գեպի հյուսիս-արևելք։ Ավերակ վիճակումն է՝ պահպանվել են պատերի ստորին մասերը՝ մինչև մեկ և կես մետր բարձրությամբ։ Երբեմնի այդ հետաքրքիր հուշարձանը կառուցված է միանավ բազիլիկ ձևով։ Կողերի պատերը ներսից ունեն երկուական ուղղանկյուն որմնասյուներ, որոնց խարխալները զարդարված են գծավոր քանդակներով, իսկ եկեղեցու ներսում ընկած մի որմնախոյակ ունի հավասարաթև խաչի և արմավենու պարզաքանդակներ։ Արևելյան

7. Գերեզմանատուն. — Բավականին ընդարձակ տարածություն բռնող այդ գերեզմանատունը գտնվում է գյուղի արևմտյան կողմում, բարձունքի ընդարձակ հարթության վրա։ Գերեզմանաքարերը սև և կարմիր գույնի տուֆից են, որոնց մեծ մասը մշակված է՝ ունենալով տափակ-հարթ երես ունեցող ձևով, ունենալով սուրանկյուն եռանկյան նման տանիք ունեցող ձևով և այլն։ Կան նաև անմշակ գերեզմանաքարեր՝ բնական սալաքարերի ձևով։

Գերեզմանատանը կան բազմաթիվ մահարձաններ, ունենալով խմբական, բազկաքան

ԵՂՎԱՐԴ ԳՅՈՒՂԻ ՄԵՑ ԳԵՐԵԶՄԱՆՈՒՆ ԿԱՏԱՐԱՆՆԵՐ

կողմից ունի կիսակլոր մեծ արսիդ՝ շենքի ամբողջ լայնությամբ։ Երեք մուտքերից երկուսը քացվում են հարավային կողմից, իսկ մեկը՝ արևմտյան։ Պատերի պահպանված մասերը շարված են սև ու կարմիր գույնի տուֆի սրբատաշ քարերով՝ կրաշաղախի միացությամբ, որոնք արտաքին կողմից ծածկված են հողով։ Իր կառուցման ոճով և մշակման ձևերով բնորոշ է Ե դարին։ Այդ հուշարձանի մասին ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը նույնպես ասում է, որ «միանգամայն 5-րդ դարի գործ է»։

պատվանդաններից ու կոթողներից։ Պատվանդանները գլխավորապես երկու կարգից են, ստորին կարգը ցածրադիր է, վերինը բարձրադիր ու քիվավոր։

Մահարձանների կոթողի մասերը կամ խաչքարերի ձևով են, կամ էլ մասսիվ ձևով շարված, որի արևմտյան կողմը խիստ գոգավոր է, ուր ագուցված է քանդակազարդ խաչքար։ Թուր խաչքարերն ու որոշ գերեզմանաքարեր ներկված են կարմիր գույնի ներկով։

Գերեզմանոցը քայքայված վիճակում է՝ գերեզմանաքարերը մեծ մասամբ թաղված

են զգտնի մեջ, ոմանք ծածկված չօղողով: Մահարձանները նույնպես մեծ մասամբ ջանդված են, խաշքարերը վայր ընկած ու շարդոտված, մի մասն էլ անհայտացած: Գերեզմանատունը և դարից է:

8. Եկեղեցի.—Գտնվում է վերոհիշյալ գերեզմանատանը: Միանավ բազիլիկ տիպի փոքրիկ կառուցվածք է՝ ամբողջապես ավերակ միճակում: Պահպանված պատերի ստորին մասերը և ներսում թափված բազմաթիվ բեկորները հավաստում են, որ շենքի հիմնապատերը շարված են անտաշ որձաքարերով, իսկ պատերի մնացած մասերը և ծածկը, որը թաղակապ է եղել՝ սև տուֆի տաշված քարերով՝ կրաշաղախով: Արևելյան կողմից նկատելի են կիսաակոր արտիդի հետքերը՝ շենքի ամբողջ լայնությամբ: Ներսում կանգնեցված են սև գույնի տուֆից պատրաստված երկու հատ քառակող կոթող, որոնք բերված են այլ տեղից: Թ. Թորամանյանի կարծիքով, դա հայկական հնագույն եկեղեցիներից է՝ բնորոշ Դ—Ե դարերին³¹:

9. Մահարձան-կոբաղ.—Գտնվում է գյուղի հյուսիս-արևմտյան եզրին, մեծ գերեզմանոցի դիմաց, ճանապարհի եզրին: Բաղկացած է երկու մասից՝ պատվանդանից և կոթողից: Պատվանդանը երկկարգ է, քառակուսի հատակագծով. վերի մասը, որը ծառայում է կոթողի մասին որպես հիմք, մի խորանարդաշափ ամբողջական քար է. կոթողը, որը հավասար քառակողմ ձև պետք է ունեցած լիներ, այժմ տեղում չէ: Մահարձանը կառուցված է սև տուֆի տաշած քարերով:

10. Եղվարդի սահմաններում տարածվում են բազմաթիվ մեզալիթյան հուշարձաններ՝ ղումենների ու կրոմեխների ձևով, որոնցով այնքան հարուստ է եղել առհասարակ Արագածոտն գավառը:

31. Թորոս Թորամանյան, «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության», հատ. երկրորդ, էջ 121:

